

Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900

N. C. F. VAN SAS

In mei 1898 publiceerde Albert Verwey in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* zijn 'Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs', het programma voor de decoratie van de Beurs van Berlage¹. Dit is om diverse redenen een interessante studie. Onder meer omdat Verwey hier nog eens duidelijk afstand neemt van het hyperindividualistische parool van Tachtig, en een krachtig pleidooi houdt voor eenheid en samenhang, zowel in het leven als in de kunst. Die kunst moet inderdaad *gemeenschapskunst* zijn, gedragen door en ten dienste staand van de samenleving². Met het doorgeschoten individualisme van Tachtig heeft hij inmiddels afgerekend als een vorm van 'decadentisme'³.

Maar dat gemeenschapsdenken voltrekt zich niet alleen in het hier en nu. Het heeft ook een sterk historische dimensie, zoals trouwens al Verweys bezigheden in deze periode van historisch besef doortrokken zijn. Als het zo is dat Tachtig de band met het vaderlandse verleden heeft doorgeknipt, dan is die in elk geval door Verwey al snel weer hersteld. In de jaren van het breukvlak houdt hij zich uitgebreid bezig met geschiedenis (ook in theoretische zin) en met de historische letterkunde van het Nederlands. En ook als dichter kiest hij soms thema's uit de vaderlandse geschiedenis, zoals Johan van Oldenbarnevelt en Jacoba van Beieren.

In zijn onderbouwing van het decoratieprogramma, opgesteld in samenspraak met Berlage, neemt Verwey een lange aanloop door de vroegste geschiedenis van Amsterdam. Dit lokale patriottisme mondt uit in de suggestie voor een beeld van Gijsbrecht van Aemstel. Zo'n eerbetoon aan een plaatselijke held is typerend voor de (overigens bescheiden) traditie van nationalistische monumentalisering in het negentiende-eeuwse Nederland⁴, waarbij helden bij voorkeur geëerd worden in hun eigen omge-

1 Albert Verwey, 'Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs', *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, IV(1898) ii, 183-212. Over de decoratie van de Beurs M. Broekhuis, 'Ideologie in steen. Het beeldhouwwerk van Lambertus Zijl aan het beursgebouw te Amsterdam', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XXXIV (1983) 195-226.

2 Zie over de samenwerking tussen Verwey en Berlage in het teken van gemeenschapskunst en *Gesamtkunstwerk* Albert Verwey, 'De eenheid in Berlage's plan van beursversiering' in: *H. P. Berlage ter gedachtenis, 21 febr. 1856-12 aug. 1934*, uitgave van het *Bouwkundig weekblad architectura*, LI (1934) 6-11. Daarin noemde Verwey de Beurs 'de uitdrukking van een sociale en artistieke eenheids-wil, zoals die tussen 1890 en 1900 in enkele kringen hevig leefde, maar die na die tijd weer heeft afgenomen'. Tevens Albert Verwey, 'De denkbeelden van H. P. Berlage' in: K. P. C. de Bazel, e. a., *Dr. H. P. Berlage en zijn werk* (Rotterdam, 1916) 1-13. Een up-to-date interpretatie van Verwey als kunstcriticus in deze periode geeft J. de Vries, 'Albert Verwey en de beeldende kunst', hoofdstuk twee van zijn *Gemeenschap en Wereld-ik, geheel op de wijze der kunst. Nederlandse kunstcritiek en moderne kunst circa 1900-1920* (Amsterdam, 1990).

3 J. D. F. van Halsema, 'Verwey en het sensitivisme en Van Eyck', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1987-1988* (Leiden, 1989) 55.

4 Zie *Monumentale beeldhouwkunst in Nederland*, themanummer van het *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, XXXIV (1983). Vergelijk tevens J. Th. M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990).

ving: Cats in Brouwershaven, De Ruyter in Vlissingen, Rembrandt en Vondel in Amsterdam, Coster en Hals in Haarlem, Jan van Schaffelaar in Barneveld. Het tekent het weinig problematische karakter van het nationale besef in Nederland dat lokaal patriottisme en nationaal gevoel elkaar eerder aanvullen dan dat ze op gespannen voet staan. De *Denkmalswut* in Duitsland leert een heel andere les. Als daar tussen 1900 en 1910 zo'n 500 monumenten over het nieuwe keizerrijk worden uitgestrooid voor steeds weer dezelfde Bismarck van steeds weer dezelfde architect Wilhelm Kreis — de karakteristieke stompe Bismarcktorens⁵ — hebben we te maken met een hang naar eenheid, uniformiteit en identificatie met één held die juist de projectie lijkt van de grote onzekerheden van een *verspätete Nation*. In Nederland gelden veeleer de tradities van een allang vanzelfsprekende nationaliteit⁶, ook al is de vormgeving daarvan steeds aan verandering en herijking onderhevig.

Als ik het goed zie heeft Verwey zijn helden neergezet in drie concentrische cirkels, figuurlijk gesproken dan. Op de plaatselijke favoriet Gijsbrecht van Aemstel volgen de nationale grootheden Maurits en Oldenbarnevelt. Het samen optreden van dit tegenpolige duo kan men al sinds de zogenaamde 'nationalisering' van de Bataafse revolutie rondom 1800, opvatten — al zegt Verwey dat zelf niet — als een teken van nationale verzoening, overwinning van de historische partijstrijd uit de Republiek. Juist de door allen gedeelde herinnering aan de tweedracht van het verleden gaf de inmiddels bereikte nationale eendracht dan extra glans⁷. Deze beide figuren zijn evenwel niet uitgevoerd. Misschien omdat men het toch wat vreemd vond een martelaar samen met zijn beul af te beelden. Of, zoals wel is gesuggereerd, omdat Amsterdam traditioneel noch met Den Haag (Oldenbarnevelt) noch met Oranje (Maurits) veel ophad⁸. Uit Verweys motivering bij deze twee figuren blijkt trouwens dat hij hier nog een andere les wilde leren. Oldenbarnevelt verdiende zijn beeld niet

5 Vergelijk G. L. Mosse, *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (New York, 1975).

6 Over de vanzelfsprekendheid van het Nederlandse nationaliteitsbesef in de negentiende eeuw N. C. F. van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de gouden eeuw' in: F. Grijzenhout, H. van Veen, ed., *De gouden eeuw in perspectief* (zal verschijnen in 1992). Voor enkele recente interpretaties van Nederlands nationaal besef in de negentiende eeuw zie R. Aerts, 'De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius*, XXXVIII (1990) 236-255 en H. te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800' in: T. Zwaan, e. a., ed., *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Meppel-Amsterdam, 1991) 173-188.

7 Vergelijk N. C. F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 492-493. Verwey plaatst zichzelf niet bewust in een bepaalde denktraditie, maar lijkt de 'nationale' betekenis van het conflict Maurits-Oldenbarnevelt zelfstandig (wellicht beïnvloed door zijn vader) herontdekt te hebben. In de inleiding bij zijn treurspel 'Johan van Oldenbarnevelt' (1894) beschrijft hij hoe hij gegrepen werd door de figuur van Oldenbarnevelt na juist 'op school — een school met den Bijbel — niet geleerd [te hebben] dan van een Barnevelt die de laatdunkende hater van alle vromen, en de afgunstige vijand van een edelen Maurits geweest zou zijn', Albert Verwey, *Oorspronkelijk dichtwerk*, I (Amsterdam-Santpoort, 1938) 122.

8 Vergelijk Broekhuis, 'Ideologie in steen', 203 en P. Singelenberg, *H. P. Berlage. Idea and style* (Utrecht, 1971) 100. Verwey zelf schrijft in 1934: 'Twee van die figuren — de staatsman en de veldheer — moesten (ik laat daar om welke redenen) buiten beschouwing worden gelaten', 'De eenheid in Berlage's plan van beursversiering', 8.

alleen als 'man van statengronding en staatsbeleid', maar tevens als grondlegger van de Oostindische compagnie. En Maurits kreeg als vorst en veldheer een extra legitimatie omdat de vorsten van Java hem als een koning zagen.

Beide helden krijgen dus een expliciet koloniale kleuring. En dat geldt helemaal voor de twee die het wel tot beeld gebracht hebben: Hugo de Groot en Jan Pietersz. Coen. De cirkel, eerst lokaal, later nationaal, wordt nu wereldwijd getrokken. Grotius werd vereeuwigd als theoreticus van het *mare liberum*, het recht van de vrije zee, de onbelemmerde handel en scheepvaart die — dat werd ook nog opgemerkt — vooral op Engeland bevochten moest worden. Bij Coen tenslotte, de man van de daad, de stichter van Batavia, putte Verwey zich uit in superlatieven over deze 'held' en 'geboren soeverein' die in Indië nodig was, 'deze begeesterde met zijn breede gebaar, zijn omspannenden blik, zijn aanjagenden hartstocht en zijn koninklijken overwinningsdrang'. Het mag duidelijk zijn dat Verwey niets wilde weten van de ook toentertijd niet ongebruikelijke kritiek op Coen:

Wat spreekt men van de wreedheid van dien hardvochtige. Alsof er geen oogenblikken in het leven van de volken zijn dat in den levenden hartstocht van één sterveling zich al het levenswaardige concentreert.

Dat Verwey veel belang hechtte aan helden en grote mannen in het verleden had hij al eerder doen blijken door kritiek te leveren op Fruin, die naar zijn smaak te zeer de geschiedenis schreef van de middelmaat⁹.

In Verweys programma gaan nationale waarden en universele beginselen samen in een evolutionistisch perspectief, waarbij namen passen als Hegel, Marx en Darwin¹⁰. Maar waar het mij nu vooral om gaat is dat de bezetting van zijn pantheon in hoge mate typerend is voor de inhoud en het karakter van het Nederlandse nationalisme in het *fin-de-siècle*¹¹. Het duidelijkst is wel het via de omweg van de koloniën hervonden nationale zelfbewustzijn, en de onvervalst imperialistische toonzetting die dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw heeft gekregen¹². Daarmee samenhangend het in Grotius geëerde legalisme, ofwel internationalisme als de vorm bij uitstek van

9 Albert Verwey, 'De afscheidsrede van prof. Fruin' in zijn: *Proza*, VIII (Amsterdam, 1923) 142-151 (oorspronkelijk 1894).

10 Vergelijk Broekhuis, 'Ideologie in steen', 214-215.

11 Veel van Verweys werk uit deze tijd is van vaderlands sentiment doortrokken. In zijn opstel 'Holland en Duitschland' (1900) beschrijft hij de sensatie die hij onderging toen hij, een 'overmoedig en niet vaderlandsch gezind jongeling', per boot terugkomend uit New York, de Hollandse kust naderde en de Hollandse motregen voelde: 'ik deed mijn jas open en ademde met volle longen de vochtigheid die mij toewaaide van de kust die ik nog niet kon zien. Dat was de liefde tot mijn vaderland, die in mijn kosmopolitische hart sluimerde en wakker werd: het gevoel van bij elkaar te horen, ik en deze aardstreek, het gevoel van één te zijn, onverwoestbaar één, door onherroepelijke wording en onvergankelijke gemeenschap, met dit ééne kleine deel van het heeal'. *Luide toernooien* (Amsterdam, 1903) 7-8.

12 Zie M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam, 1985) en *idem*, 'Het imperialisme van een kleine mogendheid. De overzeese expansie van Nederland, 1870-1914' in: N. C. F. van Sas, ed., *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid in historisch perspectief* (Haarlem, 1991) 42-71. In dit laatste artikel geeft Kuitenbrouwer een bijgewerkte versie van zijn these en gaat hij tevens in op de bezwaren die daartegen zijn aangevoerd.

Nederlands nationalisme, zoals wel is gezegd¹³. En dit alles dan ten behoeve van de Beurs, een tempel van Mammon ongetwijfeld, maar knap vermomd als progressief geïnspireerde gemeenschapskunst. Bij al het gefilosofeer over de wisselwerking tussen handel en vrijheid, tussen nationaliteit en kosmopolitisme, is dit *Gesamtkunstwerk* vooral ook een lofzang op Nederland in het tijdperk van het moderne imperialisme. Gemeenschapskunst en vaderlands gevoel vloeien hier harmonisch in elkaar over: het typische imperialisme-Nederlandse-stijl blijkt in de gemeenschapskunst ook inderdaad een eigen stijl te hebben gevonden.

In beschouwingen over het Nederlandse *fin-de-siècle* is al vaker gezegd, en ik ben het daar volmondig mee eens, dat de uitgaande eeuw in Nederland meer werd beheerst door gevoelens van optimisme dan door een stemming van ondergang en decadentie, hoezeer die beide misschien ook inherent zijn aan elkaar. Natuurlijk: wie Couperus leest waant zich in een wereld van verwekelijking en ook de elders zo populaire metafoer van een zieke zo niet zenuwzwakke samenleving waar dringend aan gedokterd moest worden, was in Nederland niet onbekend¹⁴. Maar waar dat degeneratie-discours in andere landen verband hield met hoofdtrekken van het nationale zelfbeeld, lijkt dat in Nederland veel minder het geval. In Frankrijk, dat het *fin-de-siècle* zijn naam gaf in de zin van een *unhappy end* was degeneratie het ziektebeeld van een land dat aan permanente revolutiekoorts scheen te lijden¹⁵. In Italië werd de spanning tussen de papieren eenheid van de nieuwe nationale staat en de hopeloos verbrokkelde realiteit ingenieus verbonden met theorieën over schedelmeting en criminaliteit. Want zelfs in het kwaad was Italië geen eenheid, verzuchtte Lombroso: 'L'Italia, adunque, non è fusa nemmeno nel male'¹⁶.

In Nederland zag een arts als Van Eeden zichzelf soms zitten aan het ziekbed van de samenleving. En niet toevallig was Addy van der Welcke, de held van de laatste generatie uit Couperus' *Boeken der kleine zielen* (de Nederlandse *Buddenbrooks*) een psychiater. Maar in Nederland was decadentie misschien toch vooral — of hooguit — een middel om klasseverschillen te stileren en te accentueren¹⁷.

Dit wil overigens niet zeggen dat het nuchtere Nederland van nature ongevoelig zou zijn voor verval. Integendeel, in eerdere perioden stonden nationale zelfanalyse en ondergangsdelen juist in nauw onderling verband. Vooral uiteraard in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen het moderne nationalisme werd uitgevonden en in Nederland verwoord in termen van een authentiek vervalsdiscours. Het prediken van

13 Vergelijk J. C. Boogman, 'Achtergronden, tendenties en tradities in het buitenlands beleid van Nederland (eind zestiende eeuw - 1940)' in: Van Sas, ed., *De kracht van Nederland*, 30-31 en E. H. Kossmann, *De lage landen* (Amsterdam-Brussel, 1976) 319.

14 H. te Velde, 'In onzen verslaptentijd met weke hoofden'. Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids*, CLII (1989)14-24.

15 Zie E. Weber, *France. Fin de siècle* (Londen, 1986).

16 D. Pick, *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848 - c. 1918* (Cambridge, 1989) 119.

17 J. Fontijn, 'Geneesheer van de zieke maatschappij', hoofdstuk twintig van *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam, 1990) en J. Fontijn, 'Het zit in de familie. Couperus' Boeken der kleine zielen' in zijn: *Leven in extase. Opstellen over mystiek en muziek, literatuur en decadentie rond 1900* (Amsterdam, 1983) 110-137.

verval werd toen beschouwd als de beste methode om de natie tot nieuwe grootheid te prikkelen. Ook in de cultuurkritiek annex opwekkingsbeweging van de jaren 1830 en 1840 gingen ondergangsgevoelens en opgeklaarde denkbeelden vaak hand in hand. Maar juist in de laatste decennia van de negentiende eeuw was het nationale zelfbewustzijn sterk toegenomen en het schrikbeeld van verval goedgevoel overwonnen.

Bij mijn poging enkele facetten aan te duiden van het Nederlandse nationalisme in het *fin-de-siècle* heeft het breukvlakconcept van Jan Romein als uitgangspunt gediend. Het leek echter niet zinvol zijn nationalismethese al te nadrukkelijk toe te passen op, of te toetsen aan het geval Nederland. Het probleem dat bij Romein centraal staat is de crisis van de liberaal-burgerlijke samenleving, die aan het eind van de eeuw haar hoogtepunt meemaakte om daarna onontkoombaar neer te gaan. Wat hij neonationalisme noemt, dat wil zeggen het verhevigde en met name nu ook in de onderste bevolkingslagen doorgedrongen (en daarmee integrale) nationalisme, wordt gepresenteerd als één van de antwoorden op die onzekerheids crisis. Het zou daartegen althans een schijn van zekerheid kunnen bieden. Om de gedachten te bepalen enkele passages uit het *Breukvlak*. 'De bourgeoisie', aldus Romein, 'voelde zich rond 1900 zelfverzekerd, niet meer bedreigd door machten uit het verleden en nog niet door die der toekomst'¹⁸. Het *fin-de-siècle* in de zin van ondergangsgevoel is zelfs meer een pose dan een feit geweest. Maar geheel in de stijl van Romein¹⁹ is het hoogtepunt tegelijk, en misschien zelfs vooral, het begin van de neergang: de omslag komt eraan. Van die 'inzettende onzekerheid der Europese bourgeoisie' is neonationalisme een produkt²⁰. En met dat neonationalisme is overdreven nationalisme, chauvinisme, dan dominant geworden. Het hoofdstuk in kwestie heet 'De erfenis van Chauvin', naar de grenadier van Napoleon die, hoewel zeventien maal gewond, als een *zombie* bleef doorvechten voor zijn vaderland en de hele negentiende eeuw een bron is geweest voor steeds nieuwe legendevorming. (Het laatste nieuws van het Chauvin-front is overigens dat de goede man waarschijnlijk nooit bestaan heeft en daarmee dus een klassiek voorbeeld is van *invention of tradition*²¹.)

Het 'totalitaire' nationalisme speelde rondom 1900, aldus Romein, een belangrijke rol bij het ontstaan van het moderne militarisme, protectionisme en imperialisme. Het probleem van de herkomst van dit virulente nationalisme wordt dialectisch opgelost. Eerst waren er de positief gewaardeerde emancipatie en opnemings in de natie van kleine burgers en arbeiders. Maar onzekerheden en een hang naar bescherming maakten deze halfbewuste massa's ontvankelijk voor demagogische propaganda. 'En zo kantelde de progressieve onder- in een regressieve bovenstroom om'²². Daarmee

18 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2dln.; Leiden-Amsterdam, 1967) I, 39.

19 Vergelijk M. C. Brands, 'Jan Romein en het ordeningsprincipe. Tussen dwang en vrijheid', *Theoretische geschiedenis*, XII (1985) 492.

20 Romein, *Breukvlak*, I, 128.

21 G. de Puymège, 'Le soldat Chauvin' in: P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire*, II, *La Nation*, iii (Parijs, 1986) 45-80.

22 Romein, *Breukvlak*, I, 130.

was het neonationalisme dan 'tegelijk regressief ... en progressief, een geloof dat wetenschap trachtte te worden en bijgeloof werd'²³.

Los van de vraag of Nederland rond 1900 eigenlijk wel past in het patroon dat Romein hier schetst, is het zeker zo dat Nederland op het breukvlak, ja zelfs bijna op de breuklijn van beide eeuwen een fel nationalisme kende dat een groot deel van het land in zijn greep had. Deze eruptie van nationalistisch sentiment werd sterk gestimuleerd door de tweede boerenoorlog die eind 1899 uitbrak, maar was zeker niet alleen daarvan het produkt. Daarnaast waren er bijvoorbeeld de uitbundige uitingen van Oranjesentiment bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina in september 1898. Zonder een diepere betekenis aan eeuwwendes te hoeven toekennen, is het vanuit het perspectief van het nationalisme in Nederland in elk geval zinvol het *fin-de-siècle* heel letterlijk te nemen. Mijn voorbeelden zal ik dan ook bij voorkeur ontleenen aan de jaren 1898, 1899 en 1900, het laatste jaar van de oude eeuw waarop trouwens ook Romein zich vaak concentreert.

Als we Oranjesentiment mogen beschouwen als een vorm van nationale wij-gevoelens dan gedijden die rond de eeuwwende als nimmer te voren. In dit opzicht had nog maar enkele jaren eerder een duidelijke omslag plaatsgevonden. Nederland bezat nu een jonge adorabele koningin die een verademing was vergeleken bij haar onmogelijke vader. De laatste jaren voor diens dood in 1890 waren voor Oranje een tijd van uitersten geweest, met een mengeling van verering en beschimping. Enerzijds waren het jaren waarin de kritiek op het koningshuis feller en persoonlijker klonk dan ooit. Tegenover de beruchte catalogus van Willem III's pekelzonden *Uit het leven van koning Gorilla* (1887) waarin het beproefde recept werd gehanteerd van gezagsondermijning door middel van pornografie, stond echter de massief georkestreerde Oranjeliefde ter gelegenheid van 's konings zeventigste verjaardag in hetzelfde jaar en zijn regeringsjubileum twee jaar later. De dreiging van het aanstormende socialisme (althans de perceptie daarvan) was een belangrijke stimulans voor al dit Oranjevermaak. Tien jaar later werd die dreiging van links minder gevoeld, maar had het vermaak inmiddels een eigen dynamiek gekregen. Dit had alles van doen met de veranderde presentatie van de monarchie. Na de sombere jaren van het dreigende uitsterven van de dynastie, had de monarchie met Willem III 's tweede huwelijk als het ware een nieuw begin gemaakt. Identificatie met het vorstenhuis werd bovendien vergemakkelijkt door het weer zeer zichtbare koningschap van Emma en Wilhelmina, die met hun bezoeken door het hele land het grote belang van de *royal presence* juist voor de eigentijdse populaire monarchie terdege bleken te beseffen. Het koningschap werd tegelijk ingetogener, het verburgerlijkte onder Emma en ook dat bracht het wellicht dichterbij de onderdanen²⁴.

Ongetwijfeld vond het Nederlandse neonationalisme in Oranje zijn meest geliefde ikoon. Deze versterking van de symboolfunctie van Oranje hing nauw samen met

23 *Ibidem*, 133.

24 Een moderne interpretatie van de periode-Emma geeft C. A. Tamse, ed., *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn, 1990). Voor een goed contemporain overzicht van de publieke presentatie van de monarchie in de jaren van het regentschap tot en met de inhuldiging, zie G. L. Kepper, *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven geschetst* ('s-Gravenhage, s. a.).

concreet machtsverlies en ook met een toenemende bagatellisering van het koningschap in staatsrechtelijke zin. Vooral in kringen van liberale juristen en politici was het al jaren *bon ton* zich vrij laatdunkend over het koningschap als instituut uit te laten. Tellegen relativeerde in 1870 het onderscheid tussen republiek en constitutionele monarchie en vond dat de republiek als staatsvorm voor Nederland bespreekbaar moest zijn²⁵. Van Houten noemde de kroon geen fundament maar een ornament. Cort van der Linden sprak over een vliegwiel aan de staatsmachine²⁶. Wat Hugo Krabbe in *De Gids* van het breukjaar 1900 schreef over de constitutionele monarchie kan dan ook nauwelijks als een schok gekomen zijn. Krabbe vond gebruik van het woord 'koning' bij de aanduiding van de regeringsvorm verwarrend en misleidend: 'Ik betwist het goed recht om onzen regeeringsvorm een monarchalen te noemen'. Het werd volgens hem hoog tijd het beestje eens bij zijn ware naam te noemen: een representatieve volksregering²⁷. Met andere woorden: alleen tegen de achtergrond van dit triomfalistische parlementaire monisme kon het nieuwe populaire koningschap gestalte krijgen.

Socialisten wezen het koningschap principieel af. In plaats van als een totem van nationale eenheid, beschouwden zij het als 'geconcentreerd symbool van de maatschappelijke ongelijkheid'²⁸. Met de felle strijd pro en contra de monarchie van de tweede helft van de jaren tachtig nog vers in het geheugen, maakte Frank van der Goes in 1891 zijn socialistische balans op²⁹. Dat het koningschap het volk tot eenheid zou brengen achtte hij geen zegening. Internationale aaneensluiting was veel belangrijker. Het was bovendien niet waar: het koningschap werd door de heersende klasse geëxploiteerd en gebruikt als dekmantel om de bestaande klasseverhoudingen te continueren en te legitimeren. Hij deelde de visie dat Nederland in feite een republiek was en wist ook dat Nederlanders die meetelden van het koningschap alleen de vorm wilden behouden. Wel was het jammer dat de Hollanders er niet voor durfden uitkomen republikeinen te zijn. En dat kwam weer mede omdat het koningschap in Nederland zo onschuldig, zo weinig abject was.

De instelling is een windmolen en geen geharnaste ridder, de occupanten van den troon zijn een vriendelijk vrouwtje met lieve woordjes en een meisje met korte rokjes. Men weet dat bij hen enkel de schijn veilig kan zijn, en geen Hollander die meer dan de schijn gered wil zien.

25 B. D. H. Tellegen, bespreking van J. R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen* in: *De Nederlandse Spectator*, 12, 19, 26 november 1870.

26 Vergelijk J. F. Ankersmit in *De republikeinsche regeeringsvorm*, brochurereeks 'Pro en Contra', VIII.viii (Baarn, 1913) en L. W. G. Scholten, *Het koningschap onder Wilhelmina* (Assen, 1958). Voor een interessante confrontatie van een Nederlandse katholiek met koningschap en vaderland zie J. P. van Kasteren s. j. ., *Wilhelmina bij de gratie Gods koningin der Nederlanden*, brochure uitgegeven door de 'Sint-Willibrordus-Vereeniging ter verspreiding van goedkoope katholieke volkslectuur', III (1898/1899) no. 1. Dit deeltje onderscheidt zich van de overige in de reeks door een oranje omslag met een afbeelding van de koningin, maar ook door de afwezigheid op de omslag van het gebruikelijke 'Goedgekeurd door HH. DD. HH. den Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland'.

27 H. Krabbe, *Staatsrechtelijke opstellen*, I ('s-Gravenhage, 1927) 90-145.

28 Ankersmit, *De republikeinsche regeeringsvorm*, 6.

29 F. van der Goes, 'Het koningschap in Nederland' in: *Uit het werk van Frank van der Goes* (Amsterdam, 1939) 36-52.

Het leek inderdaad weinig heldhaftig deze weerloze wezentjes opzij te dringen. Maar dit alles nam Van der Goes 'eigenlijke bezwaar toch niet weg: het feit dat de heersende klasse ter bescherming van haar eigen positie de wijding en mystiek van het koningschap accentueerde, vooral naarmate de 'onvrijen' zich meer gingen roeren.

Mystiek en wijding zijn ook begrippen die meespelen in het befaamde debat dat enkele jaren later werd gevoerd tussen socialisten (onder wie Van der Goes) en estheten naar aanleiding van Marius Bauers reportagereis naar de kroningsfeesten van tsaar Nicolaas II en zijn onverholen bewondering voor de daar geëtaleerde Oosterse praal en luister³⁰. *Kroniek-redacteur* P. L. Tak tikte Bauer op de vingers dat hij *en passant* de schrijnende sociale nood in het tsarenrijk over het hoofd had gezien. In dit debat horen we een verre echo van de discussie die een eeuw tevoren was gevoerd over de merites van de Franse revolutie. Ook daarin speelden esthetische elementen een rol. De toen door Burke betreunde teloorgang van het *ancien régime* met zijn feodale pracht, kwam hem te staan op het verwijt van Thomas Paine: 'He pities the plumage but forgets the dying bird', doelend op het hongerende Franse volk. Het dwepen met Oosterse luister door Bauer, Diepenbrock en hun medestanders had zo te zien weinig van doen met de alledaagse realiteit van de Nederlandse monarchie. Niettemin blijft het intrigerend vast te stellen hoezeer de Nederlandse literatuur van het *fin-de-siècle* doortrokken is geweest van monarchisme, of het nu gaat om de koningsromans van Couperus of het Caesar-syndroom van Van Deysel³¹.

In Engeland werd in deze periode het machtsverlies van de monarchie (die qua populariteit en prestige door diepe dalen was gegaan) gecompenseerd door een fantasievolle optuiging met nieuwe rituelen, symbolen en plechtigheden³². Nog heden ten dage zijn het deze — toen vers uitgeoede — tradities die het uiterlijke beeld van de Britse monarchie meebepalen, al worden ze soms wel heel krampachtig gehandhaafd. Wat er vooral in de jaren van Emma's regentschap gebeurde was daarmee qua intentie misschien wel enigszins vergelijkbaar: Emma hield van ceremonieel en militair vertoon³³. Wanneer men echter kijkt naar de omvang, het effect en de duurzaamheid van die retraditionalisering, zijn de verschillen toch wel heel groot. In Nederland onderging de monarchie onder koningin Emma inderdaad ook een transformatie. Hier kreeg zij echter geen aangezette vorstelijke allure maar juist een uitgesproken burgerlijk gezicht. Verantwoordelijk voor deze verschillen waren vooral de uiteenlopende politieke culturen. In Engeland maakte de oude aristocratische bovenlaag die het land eeuwenlang had beheerst in de laatste decennia van de negentiende eeuw

30 M. Bauer, *Brieven en schetsen van zijn reizen naar Moskou en Constantinopel, gevolgd door enige polemieken tussen socialisten en estheten* (Amsterdam-Antwerpen, 1964).

31 Zie J. Fontijn, 'Monarchie als wapen tegen de nivellering' in zijn: *Leven in extase*, 185-195. Vergelijk tevens J. E. Koch, *De koningsromans van Louis Couperus. Achtergronden* (Napels, 1989).

32 Zie D. Cannadine, 'The context, performance and meaning of ritual. The British monarchy and the 'invention of tradition', c. 1820-1977' in: E. Hobsbawm, T. Ranger, ed., *The invention of tradition* (Cambridge, 1983) 101-164.

33 Vergelijk C. A. Tamse, 'Koningin Emma 1890-1990' en H. te Velde, 'Het 'roer van staat' in 'zwakke vrouwenhanden'. Emma en het imago van Oranje' in: Tamse, ed., *Koningin Emma*, 9-21, 169-195.

een periode van snel machtsverlies door³⁴. Maar daarom stortte ze zich des te gretiger op allerlei vormen van uiterlijk vertoon en ceremonieel, met de monarchie als natuurlijk middelpunt. In Nederland was de politieke cultuur nooit anders dan burgerlijk geweest en dat stelde ook duidelijke grenzen aan de pluimen en strikken die de monarchie zich kon veroorloven.

In het inhuldigingsjaar 1898, toen het georganiseerde Oranjegevoel een hoogtepunt bereikte³⁵, waren de principiële bezwaren van links tegen de monarchie ongewijzigd, maar in de praktijk konden velen (inclusief de SDAP) er toch vrede mee hebben, althans voorlopig. In *De Kroniek* zette P. L. Tak de toon van een verlicht-republikeinse opinie. De democratie is nog niet zo sterk ontwikkeld dat ze de monarchie nu al aankan, stelde hij in zijn nieuwjaarsboodschap voor 1898. Maar net als Van der Goes voor hem waarschuwde hij wel tegen 'het uitspelen van het koningschap als conserveerende macht tegenover de socialistische hervormingseischen van het volk'³⁶. Geheel consequent keerde hij zich ook tegen het huldeblijk van de gouden koets. Zoiets viel niet te rijmen met de heersende sociale ellende: 'nu is het geen tijd om het nieuw verbond van Vorst en Volk, zooals men pleegt te zeggen, te vieren met het bouwen van een Gouden Koets'. *Avant la lettre* signaleerde Tak hier treffend het mechanisme van *invention of tradition*. Hij sprak van een 'anachronistische Koets' en van het vestigen van 'zinledige tradities van uiterlijken praal, het gebruiken van Koetsen als waarin nooit een Vorst hier te lande reed, tegen de beweging van deze tijden en tegen de belangen van het koningschap' in³⁷.

Toen het moment van de inhuldiging naderde concludeerde Tak berustend dat de 'natiën de behoefte nog niet ontwassen [waren] aan een suggereerend eenheidssymbool', al betreurde hij het dat de gelegenheid was verzuimd om aan de inhuldigingsplechtigheid 'een innemend karakter van burgerlijken eenvoud te geven'. Dat zou misschien wel niet begrepen zijn door 'de onderste lagen des volks, waar het nadenken niet is doorgedrongen en waar de suggestie der schittering van goud en licht met maar half menschelijk gejuich wordt gezocht'. En ook bij tappers en andere leveranciers zou het zeker impopulair zijn geweest. Maar 'het beste deel des volks zou ... een wijze matiging hoog hebben gewaardeerd'³⁸. Toch deed deze tijdelijke glitter *au fond* weinig af aan Taks oordeel over het Nederlandse koningschap. In een fraaie omkeringsformule noemde hij het 'eene instelling geoctroyeerd door de burgerij met al de beperkingen die de burgerij haar wilde opleggen'. 'Ons koningschap is een burgerlijk instituut ...'³⁹.

Bij de omvorming van Oranje van partijsymbool tot nationaal symbool hebben historici een belangrijke rol gespeeld. Onder auspiciën van Robert Fruin werd de

34 D. Cannadine, *The decline and fall of the British aristocracy* (New Haven, 1990).

35 Zie bijvoorbeeld D. H. Couvée, *Leve de Willemien! Het jaar 1898 van Wilhelmina's inhuldiging opnieuw beleefd* (Den Haag, 1958) en *Officieel gedenkboek van de feestelijke ontvangst en de inhuldiging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina Helena Pauline Maria binnen Amsterdam in 1898* (Amsterdam, 1898).

36 P. L. Tak, 'Nieuwjaar', *De Kroniek*, 2 januari 1898.

37 *Idem*, 'De gouden koets', *ibidem*, 17 april 1898.

38 *Idem*, 'Inhuldiging', *ibidem*, 14 augustus 1898.

39 *Idem*, 'De gouden koets', *ibidem*, 17 april 1898.

vaderlandse geschiedenis zelfs min of meer in orangistische zin herschreven. Toch was Fruins oudliberale, of conservatieve, visie in de jaren negentig niet helemaal meer bij de tijd. Fruin was een nationaal instituut geworden dat zichzelf had overleefd. Zijn dood was voor de historische wereld een *fin-de-siècle* en misschien zelfs een soort bevrijding. Toen hij op een ijzige februarimorgen in 1899 ten grave werd gedragen, werd, aldus W. G. C. Byvanck in *De Gids*, 'een stuk vaderlandsch leven... afgesloten, ... opgeborgen in de herinnering'. Fruins vrienden gingen zelfs nog iets meer begraven dan een stuk vaderlands leven, iets hogers: 'een deel van het vaderlandsch geweten'⁴⁰.

Fruin had zich onsterfelijk gemaakt door zijn typering van de Republiek, de periode van Nederlands grootste bloei, als een 'voor goed vervlogen tusschentijd', een historische vergissing eigenlijk. Zijn daarmee samenhangende mythe van Oranje als de eenheidbrenger bij uitstek in de Nederlandse geschiedenis werd rond 1900 zeker niet door iedereen gedeeld⁴¹. Fruins leerling Colenbrander huldigde een veel genuanceerder standpunt. En de radicale liberaal G. W. Kernkamp die een onvervalst Loevesteins geluid liet horen, meende dat Oranje werd misbruikt als een rem op maatschappelijke verandering⁴². Kernkamp probeerde verder het volk in zijn beeld van het vaderlandse verleden te betrekken en dat geschiedbeeld bovendien persoonlijk door middel van lezingen en krante-artikelen aan-het volk uit te leggen. Die rol van volksoepvoeder mag typerend heten voor natievorming in de fase van het integrale nationalisme⁴³.

Aan de trits God, Nederland en Oranje leek in de late negentiende eeuw soms nog een vierde element te worden toegevoegd: de boeren uit Zuid-Afrika. Rond de eeuwwende was er sprake van een intrigerend complex van ontwikkelingen met als trefwoorden boerenoorlog, Haagse vredesconferentie, ethische politiek, imperialismen en militarisme. Vooral dit aspect van het *fin-de-siècle* heeft de afgelopen jaren nogal in de belangstelling gestaan. Het gaat dan allereerst om het samenspel tussen Nederlands gevoel van eigenwaarde en de teruggevonden stamverwantschap met de belaagde boeren in Zuid-Afrika. Hier was onmiskenbaar sprake van de etnische en linguïstische sentimenten die typerend zijn voor het neonationalisme. In een sonnet van 23 oktober 1899, vlak na het uitbreken van de tweede boerenoorlog, spreekt Albert Verwey over: 'de stam van 't volk', 'een twijg herplant in vreemde streek', 'verwantschap ... in 't bloed' en 'eendre taal'⁴⁴. Daarnaast had dit Nederlandse neonationalisme ook sterk xenofobe, namelijk anglofobe, trekken.

Auteurs als Schutte, Kossmann en Kuitenbrouwer hebben beschreven hoe al in de

40 W. G. C. Byvanck, 'R. Fruin (1823-1899)', *De Gids*, LXIII (1899) i, blz. i-ii.

41 Zie P. B. M. Blaas, 'Tussen twee herdenkingsjaren (1884-1933). Het beeld van Willem van Oranje in de wetenschappelijke geschiedschrijving rond 1900' in: E. O. G. Haitsma Mulier, A. E. M. Janssen, ed., *Willem van Oranje in de historie, 1584-1984* (Utrecht, 1984) 137-160.

42 Blaas/Tussen twee herdenkingsjaren', 152. Zie tevens zijn *Historische beeldvorming en beeldbaarheid van het verleden. Historicus tussen wetenschap en journalistiek*. G. W. Kernkamp (Rotterdam, 1983).

43 Vergelijk L. Dorsman, *G. W. Kernkamp. Historicus en democraat, 1864-1943* (Groningen, 1990).

44 Albert Verwey, 'De stam van 't volk', *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, V (1899) ii, 484. Vergelijk voor de indruk die de boerenoorlog op Verwey maakte zijn bundel *Dagen en daden* (Amsterdam, 1901).

eerste boerenoorlog van 1880-1881 gevoelens van stamverwantschap met de boeren de vorm aannamen van een plaatsvervangend nationalisme⁴⁵. Oom Paul en de Transvaalse neven werden ontdekt als een soort *bons sauvages*, een groep oer-Nederlanders voor wie de tijd had stilgestaan en die in afzondering de deugden en de pioniersgeest van de eigen voorouders hadden bewaard. Ze heetten de geuzen van de negentiende eeuw. Op de boerenrepublieken projecteerde men een nieuw vaderlands elan. Zuid-Afrika werd — vooral in de verbeelding overigens — een Nieuw-Holland. In de praktijk vond dit nieuwe elan een uitlaatklep niet in Zuid-Afrika maar in Nederlands imperium in de Oost. Het belangrijkste verschil met modern imperialisme elders is dat deze koloniale driften in beginsel konden worden uitgeleefd *binnen* de bestaande grenzen, die echter tot dusver meer duiden op formele aanspraken dan op feitelijke gezagsuitoefening. Dit geeft intussen wel aan dat het volkenrechtelijk legalisme dat Nederland zo graag uitdroeg direct het eigenbelang in de Oost diende. Het imperialisme-Nederlandse-stijl, dat wil dus zeggen dit proces van machtsuitbreiding binnen de grenzen, werd in het moederland gedragen door een heftig meelevend nationalisme en gelegitimeerd als de 'ethische politiek', waarvoor Van Deventer in 1899 het program schreef.

De feiten zijn te bekend om ze hier nog te hoeven herhalen: de Lombok-expeditie van 1894 was het keerpunt en het begin van een nieuwe (ethisch geïnspireerde maar daarom niet minder hardhandige) zendingsdrift. Lombok, op zichzelf een onbeduidend eilandje, is in deze *success-story* het symbool geworden van nationale catharsis op imperialistische grondslag. Deze catharsis is zelfs te kwantificeren via de talloze vernoemingen naar Lombok van boerderijen, straten en stadswijken. Met Lombok begon de victorie, zou Van Vollenhoven in 1913 zeggen. Lombok en de daaropvolgende 'pacificatie' van Atjeh waren samen met de Jameson-raid en de tweede boerenoorlog de katalisatoren van het Nederlandse neonationalisme.

Niet iedereen liet zich overigens meeslepen door deze gevoelens. Skeptici spraken van het boeren-zieke, aan Transvaalkoorts lijdende Nederland en merkten soms op dat Nederland in Atjeh precies dezelfde zonden beging die het de Engelsen in Transvaal verweet. Of ze signaleerden dat het wel veel mooie en grote woorden aan Transvaal spendeerde maar daar opvallend weinig daden tegenoverstelde. Waar bleven de Nederlandse dokters en verpleegsters, vrijwilligers, of zelfs het Nederlandse geld om de boeren te steunen⁴⁶?

Tijdgenoten hebben dat nationale elan van 1900 niet als een incident beschouwd maar verbonden met structurele ontwikkelingen in de maatschappij. In zijn fameuze *De eendracht van het land* (1913) trok Van Vollenhoven enkele lijnen die nog steeds worden aangehaald. Dit stuk was een program voor Nederland in de twintigste eeuw, maar als zodanig ook een dringende oproep om het verrassende elan van de eeuwenwende niet te laten verlopen. Herstel en herleving in kolonie en moederland waren twee

45 G. J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker, 1986); Kossmann, *De lage landen*, 320-322; Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*.

46 *De Kroniek*, 15 oktober 1899.

kanten van dezelfde medaille. Van Vollenhoven herinnerde er in 1913 nog eens aan hoe snel alles destijds was gegaan. Want

wel hoort men een nieuw volksgeluid al van verre aanzwellen; maar als het komt, komt het opeens, opeens als een bandjir. Ook in ons land heeft men dat geluid, die stem veler wateren, hooren naderkomen. Het waren de uitverkiezing van Den Haag voor den vredesarbeid, de folterende naast de hartverheffende tijdingen uit den Boerenoorlog, het door de kentering in Indië en door economische opluiking herwonnen zelfvertrouwen, — een volksverjonging, gesymboliseerd in de huldiging van een jonge koningin⁴⁷.

Dit verhaal sluit mooi aan bij de theorie van nationalisme en modernisering in hun onderlinge samenhang die Ernest Gellner heeft ontworpen, een *eye-opener* voor het begrijpen van het nationalisme in zijn integrale fase⁴⁸. (Voor de eerdere, meer elitaire manifestaties van nationalisme heeft Gellner uit hoofde van zijn theorie veel minder oog.) Rond 1900 gingen in Nederland de factoren een rol spelen die door Gellner van wezenlijk belang worden geacht bij de samenhangende processen van industrialisering en de vorming—in feite het opleggen van bovenaf—van een werkelijk nationale samenleving: de creatie van een *universal high culture*, noodzakelijk in een staat annex natie die wendbare onderdanen nodig heeft, en zich voor die omscholing bedient van eigentijdse instrumenten als massamedialeen aangepast onderwijssysteem en een echt volksleger. Dat laatste geldt ook voor Nederland, waar na jarenlange debatten de plaatsvervulling werd afgeschaft en het principe ging gelden dat elke Nederlander zelf zijn dienstplicht zou moeten vervullen: het leger dus als school van de natie.

Busken Huet had het goed gezien: Java en de Staalmeesters waren onze twee beste aanbevelingsbrieven⁴⁹. Koloniën en schilderkunst, beide behorend tot het erfgoed van de gouden eeuw, hielpen Nederland er in de laatste decennia van de negentiende eeuw weer bovenop. Wat die schilderkunst betreft spreekt Blaas terecht van een 'Rembrandtiaans nationalisme'⁵⁰. Deze Rembrandtcultus bereikte rond de eeuwwisseling een hoogtepunt met de Rembrandt-tentoonstelling van 1898 en de herdenking van 1906. Die tentoonstelling van 1898 vond trouwens plaats ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina, waardoor dus Oranje en Rembrandt subtiel met elkaar geassocieerd werden. Je zou er haast royalist van worden, spote Jan Veth in *De Kroniek*⁵¹. In datzelfde jaar 1898 verscheen — onder het motto *In hoc signo vinces!* — in *De Gids* een jubelende aankondiging van de derde druk van *Het land van Rembrandt*.

Nooit luider dan in de laatste maanden werd het ons door landgenoot en vreemdeling toegeroepen, dat een Rembrandt voortgebracht te hebben, het land van Rembrandt te mogen heeten, steeds onze grootste en onvergankelijke roem zal wezen⁵².

Dit geluid is rondom 1900 in vele toonaarden te horen.

47 C. van Vollenhoven, *De eendracht van het land* (5de druk; 's-Gravenhage, 1935) 45-46.

48 E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford, 1983).

49 Vergelijk P. B. M. Blaas, 'De gouden eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19de eeuw', *De negentiende eeuw*, IX (1985) 126.

50 *Ibidem*. Zie ook Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de gouden eeuw'.

51 *De Kroniek*, 12 juni 1898.

Een vraag die ik tot dusver zorgvuldig omzeild heb is die van de relatie tussen het *fin-de-siècle*-nationalisme en de beginnende verzuiling. Diverse auteurs hebben zich daarover uitgelaten, al komt het probleem in de specifieke verzuilingsliteratuur maar zelden uitgebreid aan de orde. Een snelle bloemlezing. Er is vastgesteld dat het nationalisme geen rem op, of alternatief voor de verzuiling is geweest, maar daarop eerder een aanvulling vormt⁵³. Bepaalde manifestaties van het laat-negentiende-eeuwse nationalisme zijn opgevat als een duidelijke weerspiegeling van de verzuiling⁵⁴. Verzuiling en het ontstaan van het moderne Orangisme zijn aangeduid als synchroon verlopende processen⁵⁵. De functieverandering van de Nederlandse monarchie in het breukvlak is wel verklaard (ook al in contemporaine commentaren) uit de behoefte aan eenheid in een steeds verbrokkelder en onoverzichtelijker samenleving⁵⁶.

De les die uit al deze noties te trekken valt, is dat het zou moeten lonen verzuiling en nationalisme in samenhang te bezien, en dan zowel ideologisch als sociologisch. Met dat laatste bedoel ik het zorgvuldig in kaart brengen van de sociabiliteitspatronen, zowel diachroon als synchroon. Lange-termijn-studies van het verenigingsleven kunnen inzicht geven in misschien nog onvoldoende onderkende continuïteiten en breuken in de ontwikkeling van het nationaliteitsbesef. Synchroon is in dit verband vooral de samenhang (of het ontbreken daarvan) tussen allerhande organisaties van belang. Het zou heel interessant zijn op lokaal niveau de personele unies te kennen tussen bijvoorbeeld lidmaatschappen van de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, Oranjeverenigingen, Lombok-comités, het Algemeen Nederlandsch Verbond, politieke en maatschappelijke organisaties en *last but not least* kerkgenootschappen. Daardoor kan het nationalisme dan tot op zekere hoogte in kaart worden gebracht. Op deelterreinen is die kartering er overigens al wel⁵⁷. De spreiding van het Lombok-activisme blijkt bijvoorbeeld aardig te corresponderen met de *Bible Belt* in midden-Nederland⁵⁸.

Het geïntensiveerde nationaliteitsbesef van de jaren rondom 1900 kan een goede basis zijn geweest voor het proces van politieke en maatschappelijke fragmentatie dat we verzuiling noemen. Daarbij is het nuttig te bedenken dat nationalisme allerminst voor iedereen hetzelfde hoefde te betekenen, sterker nog dat iedereen er — tot op

52 *De Gids*, LXn (1898) iv, 349.

53 Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 214. Hij doelt hier speciaal op het 'overzeese nationalisme'.

54 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 76.

55 P. B. M. Blaas, 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden. Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische geschiedenis*, IX (1982) 291.

56 C. A. Tamse, 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw' in: C. A. Tamse, ed., *De monarchie in Nederland* (Amsterdam-Brussel, 1980) 126.

57 Vergelijk J. Houwers, 'Nationalistische commotie in Nederland rond de vrijheidsoorlogen in Transvaal, 1880-1902' (ongepubliceerd werkstuk, vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1988) dat de ledennetwerken van de NZAV, het ANV en het Christelijk Nationaal Boeren-Comité in kaart brengt.

58 Zie de voorbeeldige studie van J. van Goor, 'De Lombokexpeditie en het Nederlandse nationalisme' in: J. van Goor, ed., *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht, 1986) 19-70.

zekere hoogte — zijn eigen natiebeeld op na kon houden⁵⁹. Elke zuil herschreef (en cultiveerde) het vaderlandse verleden in termen van de eigen in-groep. Maar deze slag om het verleden werd toch doorgaans uitgevochten op basis van de stilzwijgende veronderstelling dat er inderdaad zoiets bestond als een gemeenschappelijk vaderland dat de moeite van al die strijd waard was. In een periode van toenemende organisatorische apartheid symboliseerde het intense vaderlanddiscours juist het gemeenschappelijke in de Nederlandse samenleving, inclusief de paradox dat ook dit gemeenschappelijke zelf weer in verzuilde zin werd gedefinieerd.

Het Nederlandse nationaliteitsbesef rondom 1900 was een elastisch en kameleon-tisch fenomeen. Maar daarin onderscheidde het zich niet van het al even gevarieerde nationalisme elders. De verheving van nationalistisch sentiment in Nederland hoeft — door de bank genomen — niet zo negatief te worden geïnterpreteerd als Romein in algemene zin doet met zijn neonationalisme, waar het typologisch overigens wel bij past. Als er in Nederland rond de eeuwwende sprake is geweest van een 'omslag' is dat vooral een omslag in positieve zin geweest. De tijd is 'vol van goede verwachting' schreef P. L. Tak bij de inhuldiging van Wilhelmina⁶⁰. In hoog tempo was Nederland achterstanden op economisch en maatschappelijk gebied aan het inlopen, en daarvan was ook in het nationaal bewustzijn de weerslag voelbaar. Als er sprake is geweest van een 'onzekerheids crisis' in de Nederlandse samenleving rond 1900, lijkt dat vooral een groeiverschijnsel, waarbij het geïntensiverde nationale gevoel mogelijk een nuttige functie heeft gehad als houvast voor allerlei groepen (en zeker niet alleen voor een zich bedreigd voelende bourgeoisie) in die snel veranderende maatschappij.

De *imagined community*⁶¹, die Nederland (zoals alle naties) was, lijkt rondom 1900 een zelfbewuster en ook 'gelukkiger' gemeenschap dan ze lange tijd geweest was. Met het verleden dat Nederland vaak had achtervolgd, onderhield men nu een veel ontspannener, minder krampachtige relatie, mede dankzij de breuk die Huet en de Tachtigers eerder hadden geforceerd. De gerichtheid naar buiten die zij hadden gepropageerd had louterend en bevrijdend gewerkt. Maar juist door die meer kosmo-

59 Vergelijk G. Kalff, 'Pro Patria', *De Gids*, LXII (1898) iii, 379-439. Bijvoorbeeld: 'Het nationaliteitsgevoel en de vaderlandsliefde vertoonen zich heden ten dage onder ons volk natuurlijk niet in één vorm: zij geven allerlei schakeeringen van omvang en gehalte te zien, die voor een deel afhankelijk zijn van levensbeschouwing, geloof, stand, beroep, leeftijd, temperament. Men zal ze natuurlijk tevergeefs zoeken bij hen die in het land hunner geboorte een leven moeten leiden dat nauwelijks leven heeten mag, bij hen die vijandig staan tegenover eene samenleving die hun onthoudt waarop zij recht meenen te hebben, bij hen die vaderlandsliefde een luxe begrip achten of er op neerzien. Doch vinden zal men ze bij de groote meerderheid van ons volk, rijk en arm, oud en jong; bij de minder gegoeden en ontwikkelden als een halfbewust gevoel dat vooral het stamhuis van Oranje geldt en zich overigens openbaart in gehechtheid aan straat, buurt, dorp, stad, provincie, land, in afkeer van vreemde nationaliteiten; bij de gegoeden en ontwikkelden, als een uiterst samengesteld weefsel van herinneringen en aandoeningen, bewust of onbewust', (blz. 434-435).

60 *De Kroniek*, 14 augustus 1898.

61 Vergelijk B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (2de, herziene uitgave; Londen, 1991).

politische oriëntatie was men het vaderland opnieuw en anders gaan waarderen⁶².

Albert Verwey is van die herontdekking van het vaderland een goed voorbeeld, maar het zou met vele andere aan te vullen zijn. In 1907 schreef Verwey de voorrede bij een nieuwe uitgave van *Het Rijksmuseum*, een van de geschriften waarmee Potgieter in de jaren veertig zijn lamlendige landgenoten had gegeseld. In dat woord vooraf concludeerde Verwey dat Potgieter uiteindelijk toch nog zijn zin had gekregen.

De tijd van twijfelzucht en wankelmoedigheid is voorbij. Wij zien dat in het laatste vierde van de vorige eeuw Nederland hoe langer hoe krachtiger heeft deelgenomen aan het europeesche leven, en nu wij ons in de latere jaren bewust werden van onszelf en van onze plaats onder de volken, vinden wij ons zoodanig terug als Potgieter ons heeft gewenscht. Wij vinden ons terug als zonen van de zeventiende eeuw ...⁶³.

62 Zie hiervoor L. Bartels, 'De kosmopolitische vaderlandsliefde van de Nederlandse avant-garde tijdens het *fin-de-siècle*' (doctoraalscriptie vakgroep geschiedenis RU Utrecht, 1990).

63 Albert Verwey, voorrede bij E. J. Potgieter, *Het Rijksmuseum* (Haarlem, 1907). Daar tevens: 'Want dit is het geluk van ons: wij die Europeanen geworden zijn, voelen ons gaarne weer Nederlanders. Wij voelen ons zoo door land, lucht en levenswijs. Wij erkennen ons zoo door afstamming, overlevering en denkwijs. Wij openbaren ons zoo door gevoelens, herinneringen en overtuigingen. Wij beseffen, dat wij, zonder Nederlanders te zijn, waardeloos zouden zijn als Europeanen'.

Het einde van de produktieve deugd

S. STUURMAN

In de Europese cultuurgeschiedenis wordt het *fin-de-siècle* in de regel omschreven als het einde van de negentiende-eeuwse zekerheden, als schemering van het bourgeois-rationalisme en het vooruitgangsgeloof, kortom als de ontbinding van de synthese van politiek, cultuur en wetenschap die de essentie van het negentiende-eeuwse liberalisme had uitgemaakt¹. Het einde van de eeuw zou dus tevens het einde van een tijdvak geweest zijn, gemarkeerd door een stemmingsomslag, een wisseling van klimaat.

Deze kijk op het *fin-de-siècle* die inmiddels tot een historisch cliché is geworden, heeft iets verraderlijks. Het harmonieuze en afgeronde beeld van de negentiende-eeuwse cultuur dat erin getekend wordt, is haast te mooi om waar te zijn. Met andere woorden: er bestaat misschien een dialectisch verband tussen het stereo-type beeld van het *fin-de-siècle* en het beeld van de negentiende eeuw als periode van 'trots en nuchter zelfvertrouwen'. Feitelijk was dat zelfvertrouwen altijd precair geweest, zelfs in de tweede helft van de negentiende eeuw toen de liberalen het getij op alle terreinen des levens mee schenen te hebben.

Toch bestond er een liberale synthese, of op zijn minst het ernstige streven een samenhang van leven, geloof, wetenschap en politiek tot stand te brengen. De vraag waarin de eenheid van de liberale cultuur nu eigenlijk bestond, is essentieel voor het probleem dat hier besproken wordt. Het *fin-de-siècle* moet tenslotte ergens het einde van geweest zijn, wil de term niet geheel betekenisloos worden. Maar dat betekent nog niet dat pessimisme en crisis de geëigende etiketten voor deze jaren zijn. Een 'crisis der zekerheden' kan immers even goed als een verruiming van het intellectuele blikveld beleefd worden. Zeker als een nieuwe generatie het toneel betreedt, vervuld van morele zendingsdrang en gefascineerd door alles wat 'modern' is (of lijkt).

Wat veranderde er nu precies in het liberalisme op het einde van de negentiende eeuw, en waarom was die verandering meer dan een accent-verschuiving? Om dat te verhelderen moet ik nog een ogenblik stilstaan bij het karakter van het liberalisme van de jaren zestig en zeventig, de glorie-tijd van Kappeyne en Van Houten, de generatie liberalen die in hun jeugd de revoluties van 1848 nog hadden meegemaakt.

De produktieve deugd en het kwaad der parasieten

'Burger' te zijn, *citoyen*, dat was de essentie van de politieke cultuur van het liberalisme van de tweede helft der negentiende eeuw. Het liberale ideaal van burgerschap was het noodzakelijke complement van de politieke economie. Smiths

¹ Vgl. bijv. G. L. Mosse, *The culture of Western Europe* (Boulder/Londen, 1988) 281 vlg. ('dissolving certainties'); S. Hughes, *Consciousness and society* (Herts, 1974) ('revolt against positivism'); C. E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna* (Londen, 1980) ('tremors of social and political disintegration'); A. J. Mayer, *The persistence of the old regime* (Londen, 1981) ('disenchanted intelligentsia').